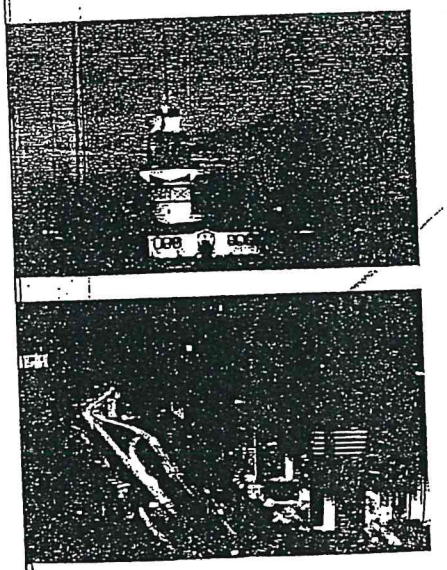
AVRUPA KÜLTÜR BAŞKENTİ EUROPEAN CAPITAL OF CULTURE

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE İSTANBUL'DA SAĞLIK

Health in Istanbul From Past to Present

Kongre Bildiri Kitabı
Congress Proceeding Book

Editörler-Editors
Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Erdemir
Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu
Prof. Dr. Öztan Öncel
Dr. Sezer Erer

nobel
YAYIN DAĞITIM
İSTANBUL 2010

İÇİNDEKİLER (CONTENTS)

AÇILIŞ KONUŞMALARI / OPENING SPEECHES

Prof. Dr. Yunus Söylet
(İstanbul Üniversitesi Rektörü)
(Rector of İstanbul University) 3

Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu
(Türk Tıp Tarihi Kurumu Başk anı-Kongre Başkanı)
(President of the Turkish Society for History of Medicine-President of the Congress)..... 5

Prof. Dr. Ayşegül Demirhan Erdemir
(Türk Tıp Tarihi Kurumu İkinci Başkanı-Kongre Başkanı)
(Vice President of the Turkish Society for History of Medicine-President of the Congress) 10

Dr. Abdul Nasser Kaadan
(Uluslararası İslam Tıp Tarihi Derneği Başkanı)
(President of the International Society for the History of Islamic Medicine)..... 11

Prof. Dr. Giorgio Zanchin
(Uluslararası Tıp Tarihi Derneği Başkanı)
(President of the International Society for the History of Medicine) 13

AÇILIŞ BİLDİRİLERİ / OPENING PRESENTATIONS

Osmanlı Darüşşifalarında Tayin Bürokrasisi
The Bureaucracy of Appointment to the Ottoman Hospitals–The *Darüşşifas*
Nil Sarı 17

On Sekizinci Yüzyılda Osmanlıda Yaşamış Belli Başlı Hekimlerden Hekimbaşı Gevrekzâde Hafiz Hasan Efendi
One of the Eminent Physicians in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Chief Physician Gevrekzâde Hafez Hassan Effendi
Esin Kâhya 26

Eusebio Valli (1755-1816) in Istanbul: Report of a Physician on the Plague
Bir Hekimin Veba Üzerine Raporu: İstanbul'da Eusebio Valli (1755-1816)
Giorgio Zanchin 31

İstanbul'un Türk Diş Hekimliği Tarihinde ve Gelişimindeki Yeri
The Situation of Istanbul on the Development and History of Dentistry
İlter Uzel 40

The Medical Achievements of Saleh as-Sallum (Died in 1670)
Saleh as-Sallum'un Tıbbi Eserleri (Ö. 1670)
Abdul Nasser Kaadan 68

Ord. Prof. Dr. Ahmet Refik Güran ve Bakteriyoloji Alanındaki Çalışmaları
Ord. Prof. Dr. Ahmet Refik Güran and His Studies within Bacteriology Field
Nurdan Kırımhoğlu 612

Osmanlılardan Günümüze İstanbul'da Halk Tıbbı ve Geleneksel Tedaviler
From the Ottoman till Today Folk Medicine and Traditional Treatments in Istanbul
Nurettin Aksakal 613

Zeynep Hanım Konağının Son Tanıkları
Dr.Esad Şerefeddin Köprülü(1866-1942) Sergisi
The Last Witnesses of Zeynep Hanim Mansion
The Exhibiton of Dr. Esad Şerefeddin Köprülü (1866-1942)
Orhan Küçüker 623

Rus Hastanesi
Russian Hospital
Oya Dağlar Macar 631

Dr. M.Akil Muhtar Özden'in (1877-1949) Aforizmaları Üzerine Bir İnceleme
Bir Tasnif Çalışması Denemesi
An Investigation, an Essay of Classification Study on Aphorisms of
Dr.M.Akil Muhtar Özden (1877-1949)
Ömür Elçioğlu, Alper Tunga Kökcü, Hilmi Özden 644

Prof. Dr. Bülent Tarcan (1914-1991) İstanbul Tıp Fakültesi Nöroşirürji Anabilim
Dalı'nda Bir Öncü ve Dünya Çapındaki Bir Kompozitör
Prof. Dr. Bülent Tarcan (1914-1991) A Pioneer and a Worldwide Composer at
Istanbul Faculty of Medicine Department of Neurosurgery
Öztan Öncel 655

Bizans'ta Hekimlik
Medicine in Byzantium
Pervin Somer 663

İstanbul'da 1910 Yılında Evlogi Georgiev Hastanesi (100 Yıl Önce)
Evlogi Georgiev Hospital in Istanbul in 1910 (A Hundred Years Ago)
Rada Banyalieva 676

Tanzimat Öncesi İstanbul'unda bir Mısırlı: Hasan al-'Attar'
An Egyptian in Pre-Tanzimat Istanbul: Hasan al-'Attar'
Accounts of Learning Medicine (CA. 1813)
Rainer Brömer 688

Osmanlı Devletinde Kızıl Hastalığı İçin Alınan Sıhhi Tedbirler
The Health Precautions Taken by the Ottoman Empire against Scarlet Fever
Rengin Dramur, Ramazan Tuğ 689

RUS HASTANESİ

RUSSIAN HOSPITAL

Yrd. Doç. Dr. Oya Dağlar Macar
İstanbul Ticaret Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul
e-mail: oyadag@yahoo.com
oyadr@iticu.edu.tr

Özet

Bu bildiride, ilk olarak 1874'te Galata'da açılıp, daha sonra Pangaltı'da faaliyet gösteren Rus Hastanesi tanıtılacaktır. Bahçesindeki kiliseden ötürü St. Nicholas Rus Hastanesi olarak da bilinmektedir. Osmanlı Devleti'nin yaşadığı savaş ve değişimlere paralel olarak, Rus Hastanesi de zaman içinde değişime uğrayarak çeşitli şekillerde faaliyet göstermiştir. Bu bildiride hakkında az şey bildiğimiz bu hastanenin kuruluşundan itibaren tarihsel süreç içinde geçirdiği değişiklikler, hastanede kimlerin hizmet verdiği, Osmanlı Devleti'nin hastaneye yaptığı yardımlar, hastanenin Osmanlı-Rus ilişkilerindeki rolü Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin ışığında ortaya konacaktır.

Summary

In this paper, the Russian Hospital, which was firstly opened in Galata in 1874 and then moved to Pangalti, will be introduced. The hospital is known as St. Nicholas Russian Hospital due to the church in its garden. In parallel with the wars and changes in the Ottoman Empire, Russian Hospital underwent some changes in time and operated in different manners. In this paper, changes experienced by this hospital, about which we know little, during the historical course beginning from its foundation, people who served here, assistance provided by the Ottoman Empire to the hospital and its role in the Ottoman-Russia relationship will be presented in light of the documents in the Prime Ministry Ottoman Archive.

Rus Hastanesi 1874'te önce Galata'da kurulmuş, daha sonra da Pangaltı'da Harbiye Caddesi'ne taşınarak Rus Hastanesi ve Aziz Nikola Hastanesi (Saint Nikolas Hastanesi) adıyla hizmete devam etmiştir. Rus Hastanesinin yıkıldığı tarih tam olarak bilinememekle birlikte, var olduğunu gösteren son kaynak 1925 tarihli Pervititch haritasıdır. Jacques Pervititch'in haritalarına göre, hastanenin yeri Feriköy-Nişantaşı planında, Harbiye Caddesi (bugün Vali konağı Caddesi), Hacı Mahak Sokağı (bugün Süleyman Nazif Sokağı), Mektep Sokağı (bugün Dersane Sokağı) ve Bekçi Sokağı'nın (bugün Zafer Sokağı) çevrelediği ada üzerinde yer alıyordu.[1]

Pangaltı Semtinin Yerleşime Açılması ve Gelişimi

Hastanenin bulunduğu Pangaltı semti 19. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul'a gelen yabancıların ve onların çevresinde yerleşen gayrimüslimlerle oluşmuştur. Bugün Şişli'ye bağlı olan Pangaltı; tarihsel gelişim süreci içinde bir dönem İstanbul'un en gözde yerleşim yerlerinden biri olmuştur.

Semtin gelişimi 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. 19. yüzyılın başında kent Taksim'de bitmekteydi. Bu sınırın ötesinde, gezinti için gelinen kırlık alanlar ve mezarlıklar uzanıyordu. Bölgede Topçu Kışlası, Ayaspaşa mezarlığı ve Ermeni mezarlığı dışında pek yapılaşma yoktu. Fakat 1830'lardan itibaren bugünkü Şişli bölgesi yavaş yavaş yerleşime açılmaya başladı.

Bunun başta gelen sebeplerinden biri modern şehircilik anlayışının bu tarihlerde başlamış olmasıdır. Modern şehircilik anlayışına uygun olarak ilk gelişen semtler arasında Pera'nın (Beyoğlu) doğal bir uzantısı olan Harbiye ve onun devamı olan, Feriköy, Nişantaşı, Şişli gelmektedir. Fakat buralarda asıl yerleşim 1870'lerde gerçekleşmiş ve nüfus belirgin bir biçimde artmaya başlamıştır.

Devletin modernleşme siyasetinin bir uzantısı da Batı ile ilişkilerin giderek artması ve buna bağlı olarak İstanbul'a daha çok yabancı diplomat, tüccar ve çeşitli meslek gruplarından insanların gelmesi olmuştur. Yabancıların en çok tercih ettikleri semtlerin başında banka, apartman ve mağazalar gibi modern yapılarla donanarak bir Avrupa kenti görünümünü kazanmış olan Pera geliyordu. Fakat 1831 Pera yangınıyla on binlerce evin kül olması, buradaki yabancı, Levanten ve gayrimüslimleri Pera'nın ötesindeki semtlere yerleşmeye yöneltti. 19. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde Şişli'de İstanbul'un ünlü yabancı zenginlerinin, artık bu tarafa kayan gayrimüslimlerinin, Osmanlı paşalarının, yüksek memurların, devrin aydınlarının bahçeler içinde tek tük konakları yer alıyordu.[2]

Yerleşmenin Şişli'ye doğru uzanması 1881'den itibaren atlı tramvayın Taksim'den Pangaltı'ya ve biraz daha ileriye, bugünkü Şişli'nin ortalarına kadar gelmesi ile hızlanmıştır.[3]

Bu bölgedeki gelişimi etkileyen bir diğer faktör de Tanzimat'la birlikte Osmanlı toplumunda hem devletin ve Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin hem de yabancıların eğitim-öğretim ve sağlık alanındaki düzenlemelerinin hız kazanmasıdır. Bu kurumlardan biri de Rusların girişimi ile yapılan Rus Hastanesi'dir.

Rus Hastanesi'nin Kuruluşu ve Gelişimi

Rus Hastanesi ilk olarak 9 Mayıs 1874'te Saint-Nikolas Hastanesi adıyla Galata'da kurulmuştur. Hastanenin içinde bir de dispanser mevcuttu. Bu dispanser Rus bahriyelilerin ve Rus hacıların hizmetindeydi.[4] Hastane Galata'da bir süre hizmet verdikten sonra, inşaatı tamamlanan Pangaltı'daki yeni binasına taşınmıştır.

Hastanenin kurulma amacı, her yıl Karadeniz yoluyla İstanbul'a gelen çok sayıda Rus hacıya sağlık hizmeti vermektir. Rusya'dan büyük kafileler halinde gelen Rus hacı adayları ilk olarak İstanbul'a uğramakta, buradan da Kudüs'e giderek dini görevlerini yerine getirmekteydiler. Bu uzun yolculuk sırasında İstanbul'da hastalanan ya da sağlık problemleri yaşayan Ruslara sağlık hizmeti verecek bir hastanenin yokluğu sıkıntı yaratmaktaydı. 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşme süreci ve diplomatik ilişkilerinin gelişmesinin sağladığı ortamda, Rus Çarlığı Osmanlı başkentinde bir hastane açmaya karar vermiştir.

Hastanenin açılmasında başrol ise İstanbul'da Rus büyükelçisi olarak görev yapan Nikolai Pavlovich İgnatiev'e aittir. İgnatiev 19. yüzyıl ortalarında Rusya'da başlayan ve bilhassa Çar II. Aleksander döneminde devlet politikası olarak benimsenen "*Panslavizm*"

hareketinin en güçlü savunucularından biridir.[5] İgnatiev 1861'den 1864 yılına kadar "*Yakin Şark Masası*"nın müdürlüğünü yapmış ve bu süre zarfında üç amaç doğrultusunda *Panslavizm* faaliyetlerini yürütmüştür: 1) Paris Antlaşması'nın kaldırılması, 2) İstanbul ve boğazlarda Rus nüfuzunun tesisi, 3) Balkanlardaki bütün Slavların doğrudan doğruya Rus nüfuzu altına girmesi. Görevindeki başarısı İgnatiev'e Türkiye ve Balkanlar konusunda oldukça önemli tecrübeler kazandırmış ve sonunda 1864'te İstanbul'a elçi olarak atanmasını sağlamıştır. İgnatiev İstanbul'a gelir gelmez, Balkanlar ve İstanbul'daki Slavlar üzerinde Rus nüfuzunu arttırmak için çalışmalara başlamıştır.[6] İstanbul'a gelişinden yaklaşık on yıl sonra İstanbul'da yaşayan Slavlar'a hizmet vermek amacıyla açılan Rus Hastanesi de bu politikanın sağlık boyutundaki bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

Hastanenin Pangaltı'daki arazisi Rusya Sefareti tarafından 1870'lerin başında satın alınmıştı. İstanbul'un Slav nüfusu için bir hastane yapımı girişimi İgnatiev'in inisiyatifiyle 1873'te başladı. İgnatiev yerleşmiş ya da gelip giden olsun, Rus, Bulgar ve Sırp gibi Slavlar için boğaz kıyılarında bir hastanenin büyük bir ihsan olacağını düşündü.[7] Üç katlı bir bina olarak inşa edilen hastane, bir yazlık köşkü de içinde barındırıyordu. Her bir koğuşta 3-12 yatak olmak üzere toplam beş koğuş vardı. Her katta çift pencere, banyo ve iyi bir ısıtma sistemi mevcuttu. Bulaşıcı hastalığı ve akıl hastalığı olanlar hastaneye kabul edilmiyorlardı. Hastanenin kadrosu bir doktor ve 6 rahibeden (*sestry miloserdia*) oluşuyordu.[8]

Hastanenin yapımında Çar II. Alexander'ın maddi desteği ve teşvikleri de dikkate değerdir. 1873'te Çar II. Alexander hastanenin yapımı için 130 bin Frank bağış emri vermiştir.[9] Ayrıca İstanbul'da yaşayan ama Rus vatandaşı olan bir Ermeni'de hastanenin yapımı için bağışta bulunmuştur. Bu kişi Kırım Savaşı boyunca Osmanlı ordusuna arpa sağlamış ama parasını alamamıştı. Bir Rus vatandaşı olarak "düşmana" yardım etmenin kendi işi olmadığını düşünen bu Ermeni, General Ignatiew'in başlatbğı hastane inşasına 8 bin pound katkıda bulunmuştu.[10] Her ne kadar Slavlar için yapılacak olsa da aynı yıl belirlenen ve ilan edilen hastane kurallarına göre, hiçbir dini kısıtlama olmaksızın her millete açık olacaktı.[11]

22 Nisan 1874'te hastane arazisi içinde hastalar ve hademelere mahsus küçük bir mabet inşa etmek üzere Hariciye Nezareti'ne başvurulmuştur. Şehremaneti ve 6. Belediye Dairesi'nin görevlendirdiği memurlar tarafından yapılan incelemede, mabet inşası için herhangi bir mahsur görülmeyerek, gereken ruhsat verilmiştir.[12] Böylece hastane bahçesinde toplu ibadetlere uygun, orta büyüklükte bir şapel inşa edilmiştir.[13]

1875'te Büyük Düşes Alexandra Petrovna hastaneyi himayesine alarak hem çarşaf, çatal bıçak takımı, tabak gibi ihtiyaçlarını sağladı hem de bir miktar rahibenin hastane hizmetine girmesini emretti. Kısa bir süre sonra hastanenin giderlerini karşılamak amacıyla Rus hükümeti yeni bir uygulama başlattı. Buna göre hastaneye verilmek üzere, boğazdan geçen Rus bayraklı her ticari geminin yanı sıra fakir ya da muhtaç olmadığı takdirde her Rus vatandaşı belli bir harç ödeyecekti.[14]

1880-1881'de Rus Hastanesi, Saint Nikolas Hastanesi adıyla biliniyordu ve bu dönemde hastanede yedi kişilik bir kadro görev yapıyordu. Hastanenin idaresi başrahibe İrini ve yardımcı rahibeler Paraskevi, Melania, Ksenia ve Vera tarafından yürütülmektey-

di. Ayrıca hastanede Dr. Tamamçef ile görevli J. Parapandopoulo da hizmet veriyordu.[15] Hastane kuruluşundan itibaren belirli dönemlerde yanındaki arazileri de alarak genişlemeye başladı. İlk olarak 1883 yılında hastanenin yanındaki iki araziden 552 zira[16] alan Şehremaneti tarafından Rus Elçiliği adına istimlak edilerek, hastaneye dahil edildi.[17] Ardından 31 Temmuz 1887 tarihinde elçilik, Rus Hastanesi'nin etrafındaki çoğu bahçe olan arazileri satın alarak, hastanenin arazisini genişletti.[18]

1885 yılı boyunca hastanede 283 hasta tedavi gördü, ölenlerin sayısı ise 23'tü.[19] 1889-1990 yıllarında hastane, Rus Elçiliği'ne bağlanarak beş rahibenin de içinde bulunduğu bir komite tarafından yönetildi. Yönetim Komitesinin başında Dr. İgnatovitz ve Catherine Bousse bulunuyorlardı.[20] 1889'da hastane komitesi kurumun bağımsız bir amiri olmak üzere bir başhekimlik makamı oluşturmaya karar verdi. 1890'da bu makama halihazırdaki başhekim Dr. Vladimir Stchepotiev atandı. Kendisi Moskova Üniversitesi profesörlerinden Ostroumoff'un meşhur öğrencilerindendi ve bu hastanedeki görevi itibar ve saygı kazandı. Ona Dr. L.I. Ignatovitch ve etkin bir hemşire kadrosu da yardım ediyordu. Bu dönemde hastane, iki bakımlı bahçe, bir şapel, göğüs hastalıklarından muzdarip olanlar için bir veranda, zührevi hastalıklar için ayrı bir klinik, başhekim ve yardımcısının lojmanları ve bir de hamamdan oluşuyordu.[21]

1892 yılında Rus hastanesinde 329'u erkek, 25'i kadın olmak üzere, 354 kişi yatarak tedavi edilmişti. Bunların 17'si dışında tümü ücretsiz tedavi görmüştü. Hastanede ölenlerin sayısı ise 20 idi. Hastalıklarda ilk sırayı periyodik ateş (52), tifüs (37), grip (22), kronik sıtma (24), mide rahatsızlıkları (21), akut ve kronik bronşit (19) ve akciğer tüberkülozu (18), kas romatizması (12) ve dizanteri (12) gibi hastalıklar almaktaydı. Ayrıca 38 kişiye kırık ve çeşitli yaralanmalardan ötürü cerrahi müdahalede bulunulmuştu. Hastane istatistiklerine göre, bu dönemde hastanede en fazla Bulgar, Karadağlı, Rus ve Rum hasta tedavi görmüştü. 1892 yılı boyunca Rus Hastanesine 4,635'i erkek, 4,461'i kadın olmak üzere toplam 9,096 hasta kabul edilmişti. Hastanedeki muayeneler ücretsiz yapılıyordu. Hastanenin yayınladığı belgelere göre, 1881-1891 yılları arasında hastanede her yıl 250-300 kişi tedavi görmüştür. Hastaların büyük çoğunluğu Rus ya da Karadağlı, Bulgar, Sırp gibi Slav kökenli kişilerdir. Bununla birlikte ortalama 50 kadar hasta Türk, Rum ve Ermeni gibi çeşitli milliyetlere mensuptur. Hastanede muayene ve tedavinin dışında, 7-8 bin kişiye her yıl ücretsiz ilaç temin ediliyordu. Hastalar arasında bedava ilaç hizmetinden yararlananlar daha çok Türkler, Rumlar ve Ermenilerdi. Kuruluşundan 1893 Martına kadar hastanede muayene edilen ya da hastane hizmetlerinden yararlanan kişi sayısı 70,000, tedavi olanların sayısı ise 5,000'di.[22] Hastanenin bir de dispanseri vardı. Burada her yıl binden fazla kişi ücretsiz olarak muayene ediliyor ve bedava ilaç alabiliyordu.[23]

8 Haziran 1897 tarihinde Rus Sefareti tarafından Hariciye Nezâreti'ne yapılan bir başvuru ile Pangaltı'daki Rus Hastanesi'nde tedavi olup nekahat döneminde olan hastalar için Büyükada'da bir nekahathane açılması talebinde bulunulmuştur.[24] Bunun üzerine Şehremaneti'nden Büyükada'da hastane inşasına uygun bir yer olup olmadığının araştırılması istenmişti. Fakat Şehremaneti Büyükada'da bir hastane inşasına itiraz etmiştir.[25]

Bununla birlikte 23 Ağustos 1897'de Adalar kaymakamı Halil Rüştü Bey'in İstanbul Şehremaneti'ne gönderdiği yazıda, böyle bir talebin kabul edilmemesinin gerekçeleri de açıklanmıştır. Söz konusu yazıda Büyükada'da köy içinde hastane kurulmasına elverişli bir yer olmadığı gibi, köy dışındaki arazi de temiz hava ve mesire için gelenlere ayrıldığından, burada bir hastane kurulmasının beldenin şerefini ve adını olumsuz etkileyeceği, adaya rağbetin azalacağı ve dolayısıyla evlerini kiraya vererek yaşamlarını devam ettirmeye çalışanların da mağdur olacağı ifade edilmiştir. Bununla birlikte adaların varlıklı kişiler, devlet ricali ve yabancılar için de önemli bir mesire yeri olduğu göz önünde bulundurularak, her ne kadar nekahat döneminde olsalar da adaya gelecek olan hastaların pek çok kişi için dehşet ve aynı zamanda hüzün verici bir durum yaratacağının da altı çizilmiştir. Bu yüzden adaların hiçbirinde hastane kurulmasının uygun olmayacağı, fakat adı geçen hastanenin adalarda inşası mutlaka gerekli ise o zaman nispeten daha tenha olan Kınalıada'da inşa edilebileceği bildirilmiştir.[26]

Öte yandan, Adalar Kaymakamlığından alınan bir başka yazıda ise Büyükada'da Kampino(?) mevkiinde Yunan tebaasından Petro isimli bir kişiye ait birbirine bitişik 50,200 arşın[27] zemin olan ve içinde bağ ve hane bulunan arazinin, kısa bir süre önce Rusya Devleti'nin İstanbul Konsolosuna 50,000 kuruşa satıldığı belirtilerek, yapılan araştırmada bu arazinin aslında mevzubahis olan hastane binasına tahsis edilmek üzere satın alındığının öğrenildiği bildirilmiştir.[28]

18 Kasım 1897 tarihinde Rus Elçiliği'nin gönderdiği yazıda, Rus Elçiliği'nce istenen şeyin bir hastane olmayıp, Pangaltı Hastanesinden çıkan ve nekahat döneminde bulunan hastalar için sayfiye amacıyla bir hane inşasından ibaret olduğu, üstelik bu durumdaki hastalara adada evler kiralanmakta olduğu göz önünde bulundurulduğunda Şehremaneti'nin itirazının haklı olamayacağı, ayrıca bu binanın hastaya mahsus bir tedavi merkezi veya darulaceze olmayıp, sadece nekahatte bulunanlar için sıradan bir ev veya köşk olacağı, dolayısıyla orada eczane, hastane eşyaları ve hatta doktora dahi lüzum olmayacağı beyan edilerek, meselenin bir an önce sonuca bağlanması talep edilmiştir.

Sonuç olarak, tüm koşullar ve gerekçeler incelendikten sonra Şuray-ı Devlet Mülkiye Dairesi'nin 1 Aralık 1897 tarihli kararıyla, emlak vergisine tabi olmak koşuluyla, Rus Elçiliği'nin söz konusu binayı inşa etmesine izin verilmiştir. Bu karar 7 Şubat 1898 tarihinde Rus Elçiliği'ne bildirilmiş, böylece Rus Hastanesi'nde nekahat dönemindeki hastaların Büyükada'da bir nekahathaneye kavuşması mümkün olmuştur. [29]

20. yüzyılın ilk yıllarında, hastanede hijyen konusunda o dönemin en son gelişmelerine uygun bir donanım mevcuttu. Ayrıca hastanede sürekli havalandırma sağlayacak bir düzen kurulmuştu. Hastanenin odaları geniş, aydınlık ve Hollanda'dakilere benzeyen sobaları sayesinde kışın iyi bir ısıtma düzenine sahipti. 1907 yılının raporuna göre, yatılı hasta sayısı ortalaması 400 iken, çoğunluğu Türk, Rum ve Ermeni olmak üzere 12,964 hasta da muayene ve ayakta tedavi gibi çeşitli hastane hizmetlerinden yararlanmıştı. Yatarak tedavi olanların çoğunluğu Rus, Bulgar, Sırp ve diğer Slavlardan oluşuyordu. Neredeyse bütün tedaviler ücretsizdi. Ayrıca fakir hastaların tedavisine yardım etmek amacıyla hastaneye bağlı bir de yardım sandığı vardı.[30]

Zaman içinde hastanenin etrafı binalarla dolmaya başladı. 1910'da hastanenin çift kanatlı ve üstü kemerli, döküm olan bahçe kapısının her iki yanında Galerini, Cemal Bey ve Topalyan apartmanları, önünde ise ünlü Nestle çikolata fabrikası yükseliyordu. Bu tarihte bulunduğu adanın neredeyse tamamı artık hastaneye aitti. Bu geniş arazi içinde etrafındaki ek binalarla genişletilmiş Rus Hastanesi, dönemin önemli sağlık kuruluşlarından biri haline gelmişti.[31]

1912 yılının Ekim ayında iki doktor, altı rahibe (*sestry miloserdia*) ve birkaç hastabakıcıdan oluşan bir Rus Kızılhaç heyeti İstanbul'a gelmiş ve yaralıların tedavisi için Rus Hastanesi'nde göreve başlamışlardı. Bu tarihten itibaren hastane Balkan Savaşı dolayısıyla Rus Kızılhaçının idaresine girdi. Rus Kızılhaçı 1912'de hastanede bir de tahaffuzhane kurdu. Rusya Sefareti tarafından Hariciye Nezareti'ne verilen bilgiye göre, yeni kurulmasına rağmen söz konusu tahaffuzhaneye 15'i subay olmak üzere şimdiden 53 kişinin kabul edildiği, daha fazla askere hizmet vermek amacıyla kısa zamanda yatak sayısının arttırılacağı bildirilmiştir.[32] Dolayısıyla Balkan Savaşları döneminde Rus hastanesi hem asker hem de sivilleri kabul etmeye başlamıştır.

Bu dönemde daha önce olduğu gibi yoksullar ücretsiz muayene ediliyor ve hastanenin içindeki dispanserden bedava ilaç alabiliyorlardı. Maddi durumu iyi olan hastalar için günlüğü 60 kuruş olan özel odalar vardı. Tek yataklı özel odaların bedeli 15 kuruştu. Fakir hastalardan hiçbir şekilde ücret alınmıyordu. 1912'de hastane Dr. İgnatowitz ile müdüre Catherine Bousse'nin idaresinde bulunuyordu. [33]Hastanenin sağlık kadrosu ise oldukça genişlemişti. 12 Aralık 1912 tarihinde Dr. Besim Ömer Paşa'nın isteği üzerine Dr Stenhepotiew ve Dr. Babassinov Rus Kızılhaç biriminin ve Rus Hastanesi çalışanlarının personel listesini göndermişti. Liste şöyleydi; Rus Kızılhaç Birimi; Başhekim Dr. Gregoire Babassinov, başhekim yardımcısı, Dr. Serge Duchakov, rahibe-hemşireler; Başhemşire Marcie Lijine, Helene Lijine, Helene Yarovitsky, Nadya Semionov, Vera Yermolinsky, Olga Martsichine. Hasta bakıcılar: Panteleimon Oudine, Basile Zakkarov. Rus Kızılhaçına bağlı çalışan Rus Hastanesi Personeli; Başhekim Dr. Vladimir Stchepotiev, cerrah Dr. Alexandre Malofeiev, Rahibe-hemşireler; Anna Yakovlev, Anna Zakkarov, Maria Reoutov. Gönüllü hemşire Barones Steigaet. Kahya Kadın Jean Sedova. Hasta Bakıcılar: Konstantin Hadhji-Pantcho, Gyorgi Khristov, Pierre Nedelkov, Victor Yguentsi, Artin Bülbülyan, Joseph Aboukal. [34]

Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya ile Osmanlı İmparatorluğu iki ayrı kampta, birbirine düşman devletler olarak savaşa girdiler. Savaşla birlikte iki devlet arasındaki diplomatik, ekonomik ve sosyal ilişkiler koptu. Bu siyasi atmosferden Rus Hastanesi de olumsuz etkilendi ve 1914 yılında kapatıldı. Savaşın giderek şiddetlenmesiyle cephe gerisine ve bilhassa İstanbul hastanelerine çok sayıda hasta ve yaralı gönderildiğinden, İstanbul'daki mevcut hastaneler yetmemeye başladı. Bunun üzerine Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin de katkılarıyla şehirdeki yedek hastane sayısı 5000'e çıkarıldı.[35] Bunlardan biri de Rus Hastanesi idi. 1915 yılından itibaren hastane Pangaltı Asker Hastanesi adıyla askeri hastaneye dönüştürüldü. Osmanlı İmparatorluğu'nda asker hastanelerine özel bir izin olmadıkça asker dışındakiler kabul edilmediğinden, bu dönemde hastaneye askerlerden başka kimse kabul edilmedi.[36]

Birinci Dünya Savaşı'nda hastanede daha çok Çanakkale Cephesi'nden İstanbul'a getirilen hasta ve yararlı askerler tedavi edilmişlerdir. Hastanede görevli olan doktorlar arasında Dr. Yüzbaşı Tevfik İsmail Bey de bulunmaktaydı.[37] Ayrıca bu dönemde Haydarpaşa Asker Hastanesi laboratuarı da Pangaltı Asker Hastanesi'ne taşınmıştı. Laboratuarın başında Mahmut Sabit Bey bulunuyordu.[38]

28 Nisan 1915 yılında Hilal-i Ahmer Cemiyeti Pangaltı Asker Hastanesi'nde yatan hastalar tarafından kullanılmak üzere 225 adet gömlek, 200 adet don, 100 adet entari ve 1 top paket gaz(lı bez) olmak üzere toplam 5 parça eşya yardımı yapmıştır.[39] Aynı yılın (1915) Ekim ayında Osmanlı Kadınlar Cemiyeti tarafından da Pangaltı Asker Hastanesi yaralı Osmanlı askerleri için 200 terlik gönderilmiştir.[40]

Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul'daki pek çok hastanede olduğu gibi, Pangaltı Asker Hastanesi'nde de bazı kadınlar gönüllü olarak hemşirelik ve hastabakıcılık yapmışlardı. Bunlardan biri de Ticaret ve Ziraat Nezareti Müsteşarı Ethem Bey'in eşi idi. Kendisi altı ay boyunca Pangaltı Asker Hastanesi'nde ücretsiz olarak önemli hizmetlerde bulunmuş, bu yüzden hastane yönetimi 21 Ekim 1915'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bir yazı göndererek, kendisine yardımlarından dolayı bir adet vesikanın verilmesi talebinde bulunmuştu.[41] Hilal-i Ahmer Cemiyeti de hastanenin bu teklifini kabul ederek, Ticaret ve Ziraat Nezareti Müsteşarının eşiyle birlikte toplam beş kişiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti vesikası göndermiştir. Hastane yönetimi de 12 Kasım 1915 tarihinde vesikaları sahiplerine takdim etmiştir.[42]

1915 yılında Pangaltı Asker Hastanesi'nin yeni yönetimi tarafından kilisenin eski kapıları üzerinde İtalya Sefareti'nin mühürlerinin koyulmuş olduğunun bildirilmesi üzerine, bu durum Rusya Hükümeti adına protesto edilmiş ve Rusya'nın bu konudaki hukukunun korunmuş olduğu bildirilmiştir.[43] Savaş sonunda Pangaltı Asker Hastanesi kapatılmış ve bina daha sonra yeniden Rus Hastanesi adıyla hizmete devam etmiştir.

Milli Mücadele döneminde Rus Hastanesi için de yeni ve yoğun bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bunun sebebi, 1919 yılından itibaren Bolşevik rejiminden kaçarak İstanbul'a sığınan Beyaz Rus mültecilerdir. 1920 yılında Bolşevik ordularına yenilerek Kırım'dan İstanbul'a gelen Wrangel'e bağlı beyaz ordu birlikleri ve onlarla birlikte gelen siviller büyük bir göç dalgası oluştururlar. 1915 yılında Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin verilerine göre, İstanbul'daki Rusların sayısı 1491 iken,[44] 1920 Kasımında bu sayı bir anda 136,500'e ulaşmıştır. 1919'dan beri gelenlerle birlikte ise bu sayı toplam 190.000-200,000'i bulur.[45] Üstelik bu mülteciler barınma ve beslenme sorunlarının yanı sıra sağlık sorunlarının çözümü için de acil yardım beklemektedir.

Kırım'dan mültecileri taşıyan vapurlarda sağlık koşulları son derece kötü olduğundan İstanbul'a gelenler arasında hasta sayısı bir hayli fazladır. Rus istihbarat dairesinin gazetelere verdiği bilgiye göre, 1920 yılının Kasım ayında yaklaşık 7.000 hasta mülteci karaya çıkarılarak, hastanelerde tedavi altına alınmıştı.[46] Aslında İstanbul'a gelen Rus mültecilerinin sağlıkla ilgili her türlü sorunları Fransız Askeri Sıhhiye Heyetinin sorumluluğundaydı. Fransızların yanı sıra başkentte bulunan müttefik kuvvetler ve bu devletlere ait yardım kuruluşları da Rus mültecilerine yardımlarda bulundular. Bununla birlikte, en büyük destek şüphesiz Rus Kızılhaçı'ndan geldi. İstanbul'daki Rus Kızılhaç temsilcisi

Prof. J.P.Aleksinsky tarafından Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti başkanına gönderilen 9 Ekim 1923 tarihli yazıda, Rus Kızılhaçı'nın Odesa ve Novorossisk'in 1920 Nisan ayında tahliyesi ile birlikte Türkiye'ye gelen Rus mültecilere destek sunmaya başladığı belirtilmişti.[47] Rus Kızılhaçı kısa sürede İstanbul'da kendisine bağlı kurumlar kurdu ya da var olan kurumların yönetimini üstlendi. Ayrıca 1920 Kasım itibariyle, Kırım'dan İstanbul'a gelen ve özellikle de başta malûl-gazi ve çocuklara yiyecek-giyecek yardımı yapmak suretiyle, görev alanını genişletti.[48] Rus Kızılhaçı'nın göreve başladığı Nisan 1920'den 1924'e kadar İstanbul'da on iki kuruluşu oldu.[49] Bu tarihlerde Rus Kızılhaçına bağlı kuruluşlar Paris'teki Rus Kızılhaçı Genel Merkezi tahsisatı ve Rus mülteciler yararına yapılan çeşitli bağışlar sayesinde mevcudiyetini sürdürdü.[50]

Mütareke döneminde Rus Kızılhaçı'na bağlı hastanelerden biri ve en önemlisi Rus Hastanesi idi. Hastanenin idaresi tamamen Rus Kızılhaçı'nın elindeydi ve hastane giderleri Rus Kızıl Haç Komitesi tarafından karşılanmaktaydı. Ayrıca Paris'teki Kızılhaç merkezi tahsisatından ve bağışlardan da yararlanılıyordu.

Bu dönemde hastanenin başında Doktor N. P. Omel'çenko bulunuyordu. Omel'çenko Nisan 1920'de göreve başlamış ve hastanenin hem sağlık hizmetlerini hem de yatak kapasitesini arttırma konusunda önemli çalışmalarda bulunmuştu. Dr. Omel'çenko'nun idaresinde yetkin bir doktor kadrosu da bulunuyordu. Hastanede çalışan doktorlar şunlardı; Baştabip N. P. Omel'çenko, cerrah L.P. Pankov', A.P. Prokopenko ve doktorlar Apiskeviç, Serov, Dlusskiy, Hardin, Uftyujaninov ve Makarov.[51]

1920'de hastanenin yatak kapasitesi 145'ti. Ayrıca 25 yataklı bir tecrit koğuşu ve içinde doktorları ve dişçisi bulunan tam donanımlı bir ambulansı vardı.[52] Hastanenin bünyesinde acil servis, laboratuar ve bir de eczane bulunuyordu.[53] Ayrıca hastanenin sağlık servisi şehirde mültecilerin kaldığı evleri ve okulları dolaşarak sağlık denetimi yapıyordu. Böylece daha fazla sayıda Rus mülteciye sağlık hizmeti verilmeye çalışılıyordu. Nitekim bu dönemde mültecilere çok sayıda yapay kol ve bacak ile büyük miktarda bandaj vb. malzeme sağlanmıştı.[54]

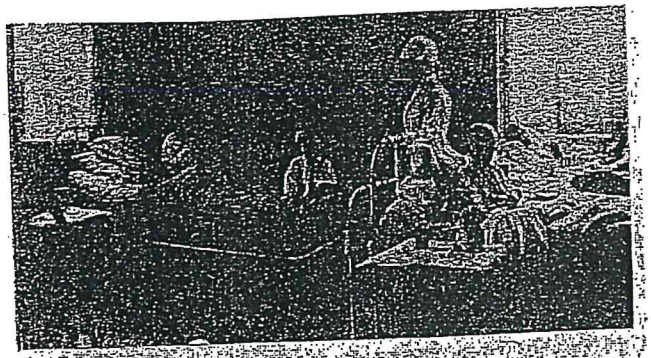
Gerek hastanede gerekse gezici sağlık hizmeti ile yardım yapılmaya çalışılsa da, Rus mültecilerin büyük bir çoğunluğunun şehirdeki durumları son derece kötüydü. İzdiham ve kötü hijyen koşullarından dolayı bulaşıcı hastalıkların çıkma tehlikesi büyük endişe yaratıyordu. Bu amaçla Rus mülteciler için Fransızlar tarafından Tophane'de seyyar hamamlar,[55] Amerikalılar tarafından da Kınalıada'da bir hamam kurulmuştu.[56] Yapılan muayenelerde mülteciler içinde hasta bulunanların sayısı 3500 olarak tespit edilmişti. Bunlardan 3200'ü Fransız Hastanesi'ne, geri kalanları da İngiliz ve Rus hastanelerine yerleştirilmişti.[57] Hasta sayısının sürekli artması üzerine Rus Hastanesi'nin yatak sayısı yeterli olmamaya başladı. Bunun üzerine 1921 yılının Ocak ayında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti hastaneye 25 yatak yardımı yapma kararı adı ve bunları 13 Ocak'ta hastanenin görevlisi M.J. Petroff'a teslim etti.[58] Böylece az da olsa hastanede bir rahatlama sağlandı. Zaman içinde ihtiyaca bağlı olarak hastanedeki yatak sayısı daha da arttırıldı. 1921 yılının güzüne gelindiğinde yatak sayısı 230'a ulaşmıştı. Nisan 1920'den 1 Temmuz 1923'e kadar geçen dönem içinde, Rus Hastanesi'nde 4,573 kişi tedavi edilmiştir. 1922'den 1924'e kadar hastaneye kabul edilenlerin sayısı ise 79.000 idi. Hastanenin içindeki Saint Nikola Dispanseri'nde muayene olan hastaların sayısı ise 152,763 idi.[59]

Rus mülteciler sadece sağlık açısından değil, yaşam koşulları açısından da oldukça zor durumdaydılar. Birçoğu İstanbul'a geldiğinde aç, parasız ve perişandılar. Çarlık dönemindeki sosyal statüleri, ekonomik durumları ve eğitimleri ne olursa olsun, İstanbul'da kendi durumlarına uygun iş bulmaları zordu. Hayatlarını sürdürmek için ne iş olursa yapmaya başladılar. Bu dönemde Rus Hastanesi bazı Rusları istihdam ederek, yardımcı olmaya çalıştı. İşe alınanlar içinde şaşırtıcı isimler bulunuyordu. Örneğin, hastanenin mutfağında Bebrikoff ve Beilibin adında iki Kozak general çalışıyordu. Çamaşırhaneyi de başka bir general yönetiyordu. Prenses Galitzin ise hastanede çamaşırcı olarak çalışıyordu.[60]

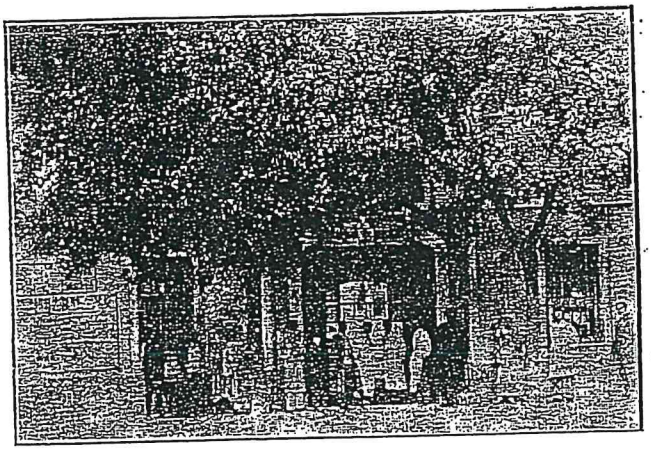
Rus Hastanesi bu dönemde sadece tedavi değil aynı zamanda sosyal görevleri de üstlendi. İlk yıl göçmenler bedava olarak yemekhane, çayhane ve hamam hizmetlerden yararlandılar. Hastalara bedava iç çamaşırı, yorgan-çarşaf dağıtıldı. İlaçlar ücretsiz verildi ve laboratuar tetkikleri bedava yapıldı.[61]

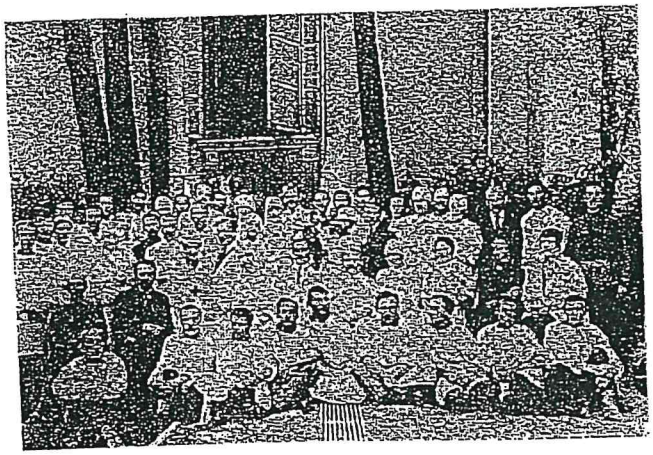
1923 yılında hükümet İstanbul'daki yabancı hastanelerin kapatılması emrini vermiş bu da Rus Hastanesi'ni ciddi endişeye sevk etmiştir. 7 Ağustos 1923'te Mülteciler Bürosu Şefi Sege Toukholka imzasıyla Rusya Büyükelçiliği'nden Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderilen yazıda hükümetin aldığı karar açıklığa kavuşturulmak istenmektedir. Yazıda, hükümetin İstanbul'daki yabancı hastanelerin kapatılması kararından Nişantaşı'ndaki Saint Nikola Hastanesi ve Ayasofya Camii yanındaki dispanserin hariç tutulduğunun anlaşıldığı, dolayısıyla Uluslararası Kızılhaç Örgütü'nün bir parçası olan Rus Kızılhaçının da bütün ülkelerde faaliyet gösterdiği gibi burada da görev yapmaya devam edeceğinin anlaşıldığı ifade edilmektedir. Aynı yazıda, bu tarihte hem hastane hem de dispanserin İstanbul'dan gidemeyecek durumda olan Ruslara hizmet verdiğinin altı çizilmiş, ayrıca bu dönemde belediyeye ait hastanelerin fazlasıyla hastalarla dolu olduğundan İstanbul halkının bütün ihtiyaçlarına cevap verecek durumda olmadıkları, bu yüzden Rus Kızılhaçı'na bağlı bu kurumların kapatılmasının doğrudan İstanbul halkının sağlığı açısından da ciddi sıkıntı yaratacağı belirtilerek Rus Hastanesi ve dispanserinin kapatılmaması yönünde alınacak bir kararın önemi vurgulanmıştır.[62]

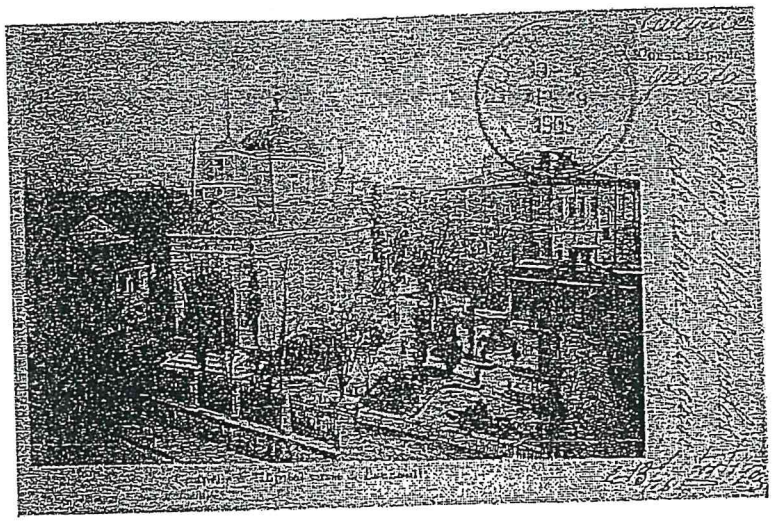
Hastanenin hangi tarihte kapatıldığına ilişkin herhangi bir belge ve bilgi bulunamadığından, bu konuda bir tarih vermek mümkün olamamaktadır. Makalenin başında belirtildiği üzere, hastane ile ilgili en son bilgi 1925 tarihli Pervititch haritasıdır. Kemal Özbay Rus Hastanesi'nin Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra kapandığını yazmaktadır. Burak Çetintaş da 1914'te bilinemeyen bir sebeple hastanenin kapısına kilit vurulduğunu, kalan binaların da uzun süre kaderine terk edildikten sonra yıkıldığını ve daha sonra parsellenerek satıldığını iddia etmektedir. Fakat gerek Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve Kızılay Arşivi'nde bulunan belgeler gerekse dönemin gazeteleri ve Ruslara ait The "Farewell" Almanac kitabındaki bilgiler hastanenin 1915'te ve 1920-1923 tarihlerinde aktif olarak hizmet verdiğini göstermektedir. Belki Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra hastane 1920'ye kadar bir süreliğine kapalı kalmış olabilir. Fakat bunu ispatlayacak bir belge de elde mevcut değildir. Bundan sonra yapılacak çalışmalarla bu hastanenin tarihçesi hakkında daha fazla ayrıntıya sahip olunacağı ümit edilmektedir.

Hastanın ilk önce ve Hastaneciğine Taşınması
Le premier soin à l'hôpital de St. Nicolas
Ambulance at St. Nicholas's Hospital, Marble.

KAYNAKLAR

1 Jacques Pervititch Sigorta haritalarında İstanbul, İstanbul: Tarih Vakfı ve Axa Oyak, ty, s. 236.

2 age, s. 229.

3 Atilla Aksel, "Şişli İlçesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 7, s. 186.

4 Rusya hacılar için Kudüs ve Betlehem'de de iki hastane kurmuştu. Ritzo, "l'Oeuvre Medicale et Hygiénique de S.M.I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II 1876-1900", Gazette Médicale d'Orient, c.45, no.13, 31 Ağustos 1900, s 254.

5 Panslavizm genel anlamda bütün Slavların Rusya'nın nüfuzu altında birleşmesi şeklinde özetlenebilir. Thomas A. Meininger, Ignatiev And the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872, Madison: Arno Press, 1970, s. 57, 58.

6 Akdes Nimet Kurat, Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919), Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1970, s. 77.

7 "The Russian Hospital in Constantinople", The Lancet, Vol. 169, No. 4358, 9 Mart 1907, s. 673.

8 "The Foreign Hospitals at Constantinople", The Lancet, Vol. 128, No. 3282, 24 Temmuz 1886, s. 191.

9 The Lancet, Vol. 169, No. 4358, a.g.m., s. 673.

10 The Lancet, Vol. 128, No. 3282,, a.g.m.,, s. 191.

11 The Lancet, Vol. 169, No. 4358,, a.g.m.,, s. 673.

12 BOA, C.HR, 2/607, 5 Ra 1291 (22 Nisan 1874)

13 Burak Çetintaş, Dolmabahçe'den Nişantaşı'na Sultanların ve Paşaların Semtinin Tarihi, İstanbul: Antik AŞ. Kültür Yay., 2005, s. 188.

14 The Lancet, Vol. 169, No. 4358,, a.g.m., s. 673.

15 Nuran Yıldırım, "Rus Hastanesi", Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, cilt 6, s. 370.

16 Osmanlı İmparatorluğunda kullanılan 60 santimetrelik bir ölçü, endaze.

17 BOA, İŞD 60/3437

18 BOA, İDH, 1040/ 81798, 1304.Za.24 (14 Ağustos 1887)

19 The Lancet, Vol. 128, No. 3282, July 24 1886, s. 191.

20 Yıldırım, age, s. 370.

21 The Lancet, Vol. 169, No. 4358,, a.g.m., s. 673.

22 "Hopital Russe de Constantinople", Gazette Médicale d'Orient, c.38, no.3, 31 Mart 1893, s. 40, 41.

23 Gazette Médicale d'Orient, c.45, no.13,, a.g.m., s. 253.

24 BOA, BEO, 909/68155

25 BOA, ŞD, 2677/62, lef 3, 1315.B.7 lef 2, (2 Aralık 1897)

26 BOA, ŞD 2677/62, lef 4, 1315.B.7, lef 3 (2 Aralık 1897)

27 Osmanlı İmparatorluğu'nda kullanılan uzunluk ölçüsü birimi ve aleti. Mimari olarak 1 arşın, 75,774 cm'dir.

28 BOA, ŞD 2683/2, 1316.L.7 (18 Şubat 1899)

29 BOA, İ.ŞE, 10/1315.B.25 (20 Aralık 1897)

30 The Lancet, Vol. 169, No. 4358,, a.g.m., s. 674.

31 Çetintaş, age, s. 331.

32 Kızılay Arşivi, Kutu no:94, Belge no: 41 (23. TE.1328)

33 Yıldırım, age, s. 370.

34 Kızılay Arşivi, Kutu no:21, Belge no: 11 (12.12.1912)

35 Kemal Özbay, Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri, cilt III, İstanbul: 1981, s. 5

36 Ancak Gureba Hastanesi bulunmayan yerlerde kimsesiz ve fakirler, mahalli hükümetten alacakları mazbatalarla kabul edilebilirlerdi. Özbay, age, s. 31

37 age, s. 165.

38 Bu laboratuarda daha önce Ordu Sıhhiye Müşaviri ünvanıyla Veteriner bakteriyolog Schilling çalışıyordu. Daha sonra yerine Mahmut Sabit [Akalın] (1888-1960) tayin edilmiştir. Ekrem Kadri Unat, Osmanlı İmparatorluğu'nda Bakteriyoloji ve Viroloji, İstanbul: Cerrahpaşa tıp Fak. Yay., 1970, s. 121.

39 Kızılay Arşivi, Kutu no:73, Belge no: 98 (28. Nisan 1331)

40 BOA, HR.SYS, 2174/3 (1915.5.20)

41 Kızılay Arşivi, Kutu no:223, Belge no: 117 (21.10.1915)

42 Kızılay Arşivi, Kutu no:223, Belge no: 125 (21.11.1915)

43 BOA, HR.SYS 2415/73 (1915.11. 25)

44 BOA, HR.HMŞ.İŞO 32/4-3 lef 13.

45 Sir John Hope Simpson, The Refugee Problem-Report of A Survey, London: Oxford University Press, 1939, s.69,70.

46 "Mültecilerin Miktarı Mütemadiyen Artıyor", *Vakit*, 19 Kasım 1920.

47 Kızılay Arşivi, Kutu no:1244, Belge no: 47 (09.10.1923)

48 Kızılay Arşivi, Kutu no:1244, Belge no: 47 (09.10.1923)

49 C. Claflin Davis, "İstanbul'da Mültecilerin Durumu", İstanbul 1920, editör. Clarence Richard Johnson, çev. Sönmez Taner, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yay, 1995, s.190.

50 Kızılay Arşivi, Kutu no:1244, Belge no: 47 (09.10.1923)

51 The "Farewell" Almanac, Constantinople: Imprimerie L. Babok & Fils, [1924], s. 8,9.

52 Davis, age, s.190.

53 The "Farewell" Almanac, s. 8,9.

54 Davis, age, s.190.

55 "Rus Mültecileri", *Vakit*, 30 Aralık 1920.

56 "Rus Mültecileri Nerelere Taksim Ediliyorlar?", *İkdam*, 1 Aralık 1336.

57 "Mülteciler Nasıl İskan Ediliyorlar?", *Vakit*, 2 Aralık 1920.

58 Kızılay Arşivi, Kutu no:101, Belge no: 235 (13.02.1921)

59 The "Farewell" Almanac, s. 8,9.

60 Kenneth Lewis Roberts, Why Europe Leaves Home, Arno Press, 1977, s. 194.

61 The "Farewell" Almanac, s. 8,9.

62 Kızılay Arşivi, Kutu no:1244, Belge no: 46 (07.08.1923)

Not. Rusçaü çeviriler için Prof. Dr. Nadir Devlet'e, Fransızca çeviriler için de İbrahim Cem Fırat'a teşekkür ederim.